

بسم الله الرحمن الرحيم

تفسیر ساختاری قرآن کریم

دکتر محمد خامه گر

استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم

زمستان ۱۳۹۷

خامه‌گر، محمد، ۱۳۴۳-

درسنامه تفسیر ساختاری قرآن کریم / محمد خامه‌گر. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
پانزده، ۲۰۵ص. . . . (قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ؟؟؟: قرآن پژوهی؛ ؟؟)

ISBN: 978-600-298-234-6

بها: ؟؟؟ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۱۹۷] ۲۰۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. قرآن -- بررسی و شناخت. ۲. Qur'an -- Surveys. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان.

۲۹۷/۱۵۹

BP۶۵/۴/خ/۱۷۷د۴ ۱۳۹۷

۵۴۴۸۵۵۳

شماره کتابشناسی ملی

درسنامه تفسیر ساختاری قرآن کریم

مؤلف: حجت‌الاسلام دکتر محمد خامه‌گر

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ناظر: دکتر حسین مرادی زنجانی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ؟؟؟ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمابر: ۰۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

فروش اینترنتی:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ
وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بإِذْنِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ

«سوره فاطر، ۳۲»

علوم قرآن و حدیث رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم موجب شده تا جامعه انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی از آن داشته باشد. هرچند که شأن این مطالبات افزون بر ظرفیت فعلی این رشته است لیکن نمی توان تمامی این انتظارات را نادیده انگاشت و از نقش فرهنگی اجتماعی آن غافل ماند.

پس از تصویب منشور توسعه فرهنگ قرآنی، «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز عصری جامعه اسلامی، در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری استقرار یافت. این امر مقارن با رویکرد نظام آموزش عالی کشور به بازنگری و تجمیع برنامه های درسی دوره کارشناسی بود؛ به تبع بازطراحی رشته علوم قرآن و حدیث نیز در دستور کار قرار گرفت.

در انجام این مأموریت، تلاش شد تا نهادی علمی برای رشته پژوهی قرآن و حدیث و بستر نقد و نظر و تضارب آرای استادان فن فراهم آید. از این رو پس از تدوین و گردآوری مجموعه ای ارزشمند از پژوهش ها، مطالعات پشتیبان و تجارب داخل و خارج از کشور، جلسات و نشست های تخصصی با مشارکت و حضور پرشمار استادان و صاحب نظران رشته و متخصصان برنامه ریزی درسی تشکیل شد. علاوه بر آن از نظرات کارشناسی و نقدهای عالمانه و ناصحانه طیف گسترده ای از جامعه علمی دانشگاهی و حوزوی این رشته بهره گرفته شد.

حاصل این کوشش پنج‌ساله، برنامه درسی تجمیع و بازنگری‌شده دوره کارشناسی علوم قرآن و حدیث مشتمل بر ۱۰۰ واحد درسی مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی است که با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه»، در جلسه هفتم «کمیسیون برنامه‌ریزی آموزشی وزارت عتف» مورخ ۱۳۹۵/۴/۱۳ به تصویب رسید. نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته، هم‌زمان با اجرای آن در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت کثیری از اساتید گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت دانشگاه قرآن و حدیث و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه انجام شد.

اقدامات کمیته تحول رشته علوم قرآن و حدیث، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته است که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرای آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

در این مجال از مساعی تمام کسانی که در تدوین برنامه درسی، تألیف درسنامه‌ها و حسن اجرای آن مشارکت داشته و خواهند داشت، قدردانی و حق‌شناسی می‌شود. همچنین لازم است از همکاری معاونان محترم آموزشی و مدیران کل دفتر برنامه‌ریزی آموزش عالی و همکارانشان که در طول سنوات گذشته، صمیمانه همراهی نموده‌اند؛ سپاسگزاری شود.

زمستان ۱۳۹۷

مرکز هماهنگی و توسعه

پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، حجت الاسلام دکتر محمد خامه‌گر و نیز از ناظر محترم اثر، دکتر حسین مرادی زنجانی سپاسگزاری کند.

شکر و قدردانی

برای تألیف و آماده‌سازی این درسنامه استادان بزرگواری نگارنده را یاری کرده‌اند که از همه آنها تشکر و قدردانی می‌شود. ولی قبل از تشکر از این عزیزان، شکر و سپاس خود را به درگاه خداوند سبحان اعلام می‌دارم که توفیق ویژه‌اش را نصیب این حقیر ساخت تا بتوانم این درسنامه پر چالش و دشوار را به پایان رسانم. بی‌تردید، بدون لطف و عنایت خاصه حضرت باری تعالی این اثر هرگز نمی‌توانست به ثمر بنشیند. همچنین از محضر ولی نعمت معنوی و فکری خود، حضرت امام علی بن موسی الرضا علیه السلام کمال تشکر و سپاس را دارم که در سایه‌سار الطاف بزرگوارانه ایشان توفیق خدمت به قرآن نصیب این حقیر شد. البته بر خودم لازم می‌دانم از استاد دکتر مرادی زنجانی که نظارت بر این درسنامه را پذیرفته و با ارزیابی‌های دقیق خود اشکال‌های آن را تا حد بسیار برطرف کردند نیز به‌طور ویژه تشکر کنم. همچنین از استاد دکتر سید محمود طیب حسینی که با ارائه راهنمای‌های ارزشمند و حمایت‌های دلسوزانه خود نگارنده را در تدوین این اثر یاری داد صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم.

همچنین از مسئولان محترم مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم که بسترها و امکانات لازم را برای تدوین و ارائه این رساله فراهم کردند تشکر می‌کنم و توفیقات روزافزون این عزیزان را از خدای سبحان آرزو مندم. بی‌تردید اگر مساعدت‌ها و راهنمایی‌های این بزرگواران نبود، این اثر هرگز نمی‌توانست با ویژگی‌های فعلی تدوین شود.

دکتر محمد خامه‌گر

استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی قم

سخنی با مدرسان محترم

خدمت استادان محترم درسنامه تفسیر ساختاری عرض می‌کنم که هدف اصلی از تدوین این درسنامه گسترش دانش سوره‌شناسی قرآن با تبیین قواعد و ضوابط شناخت ویژگی‌های سوره‌های قرآن است. با توجه به اینکه روش سوره‌شناسی در این درسنامه به روش تخصصی و اجتهادی است و بدون تدریس آن از سوی استادان توانمند امکان استفاده از آن برای دانشجویان وجود ندارد؛ از این رو، برای تدریس بهتر این درسنامه لازم است به شش نکته توجه شود:

۱. مباحث ذکر شده در درس‌های بخش اول، مباحث مقدماتی سوره‌شناسی قرآن هستند و درک دقیق مباحث یاد شده در بخش‌های بعدی درسنامه تا حد بسیاری به آشنایی کامل دانشجویان با مطالب بخش اول وابسته است از این رو، لازم است درس‌های این بخش به‌گونه‌ای تدریس شوند که دانشجویان تسلط کامل بر محتوای درس‌ها به دست آورند و چکیده نکات ذکر شده در هر درس را به‌طور کامل حفظ کنند. برای تحقق این هدف پیشنهاد می‌شود محتوای هر یک از درس‌های بخش اول پس از تدریس، از سوی دانشجویان مطالعه شده و در جلسه بعدی نکات مهم هر درس از دانشجویان پرسیده شود؛

۲. در بخش دوم و سوم درسنامه مباحث مربوط به شناسایی مشخصات نزولی و محتوایی سوره، به صورت تخصصی و اجتهادی بیان شده‌اند. برای آنکه استادان محترم بتوانند قواعد ذکر شده در این درس‌ها را به روش صحیح مطرح کنند، لازم است پیش از تدریس هر درس، مشخصات نزولی یا محتوایی یک سوره را براساس فرایند ذکر شده در هر درس کار کنند. برای نمونه، قبل از تدریس، درس ششم ترتیب نزول یک سوره را که محل اختلاف است، شناسایی کرده و قواعد ذکر شده را درباره آن به کار ببرد؛

۳. بخش دوم درسنامه که درباره روش شناسایی مشخصات نزولی سوره‌های قرآن است، به منظور ایجاد مهارت علمی سوره‌شناسی در دانشجویان تدوین شده است به منظور کسب این مهارت لازم است هر یک از دانشجویان مشخصات نزولی یک سوره قرآن را به‌طور کامل براساس قواعد ذکر شده در هر درس بررسی و شناسایی کند. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود سوره‌های جزء سی قرآن کریم را میان دانشجویان تقسیم کرده و شناسایی مشخصات نزولی هر سوره را به‌عنوان تحقیق درسی یک دانشجو قرار داده شود. و حدود ۴۰ درصد از نمره این درس به انجام تحقیقات درسی اختصاص داده شود؛

۴. بخش سوم درسنامه، درباره روش کشف ساختار و غرض سوره‌های قرآن بوده از مباحث بسیار مهم و مشکل این درسنامه است که در این نوشتار، مراحل کشف آن به اختصار بیان شده‌اند و برای آشنایی دقیق و مفصل با مراحل مختلف سیاق‌بندی آیات سوره و کشف غرض لازم است به کتاب اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن تألیف نگارنده مراجعه شود و دست‌کم غرض یک سوره یک صفحه‌ای قرآن را براساس قواعد ذکر شده کشف و تحلیل کنید؛

۵. بخش چهارم درباره ساختارشناسی تحلیلی و توصیفی هفت سوره قرآن کریم است ساختارشناسی تحلیلی دو سوره قرآن که این بخش ذکر شده، باید به صورت کارگاه سوره‌شناسی ارائه شود و هر یک از مباحث ذکر شده درباره مشخصات سوره با همکاری فعال دانشجویان تدریس شود. همکاری دانشجویان باید بدین‌گونه باشد که در هر مبحث نظریات خود را ذکر کرده و میزان هماهنگی تحلیل مشخصات سوره با قواعد ذکر شده در دروس قبلی را تبیین کنند؛

۶. برای آنکه دانشجویان با روش درست انجام تحقیق در این کلاس آشنا شوند، لازم است در هر جلسه یک یا دو نفر از دانشجویان تحقیق خود را به صورت کنفرانس ارائه دهند و استاد کلاس نکات مثبت و منفی تحقیق را به آنها اعلام کند تا بقیه دانشجویان نیز با توجه به تذکرات استاد، تحقیقات خود را اصلاح کنند و در پایان سال متن نهائی تحقیق را ارائه دهند.

سخنی با دانشجویان عزیز

برای آشنایی بیشتر دانشجویان گرامی با محتوای این درسنامه و افزایش کارکردهای آن در فعالیت‌های علمی، به سه نکته ذیل اشاره می‌شود.

۱. هدف اصلی شورای علمی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور از تصویب این درس و طراحی سرفصل‌های ویژه آن برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث، تبیین «سوره‌شناسی» به‌عنوان یکی از علوم قرآنی و آشنایی با قواعد و ضوابط شناخت سوره‌های قرآن است. تا دانشجویان در حوزه مطالعات نوین قرآنی با سوره‌شناسی به‌عنوان یکی از علوم قرآنی آشنایی لازم را پیدا کنند؛

۲. در این درسنامه برای نخستین بار به‌طور جامع، روش شناسایی همه مشخصات کلی سوره‌ها، ویژگی‌های نزولی سوره و جهت‌گیری محتوایی سوره‌های قرآن به روش استدلالی بیان شده است؛

۳. برای آنکه دانشجویان گرامی نسبت به هر یک از سوره‌های قرآن، شناخت بیشتری پیدا کنند و با هویت هر سوره قرآن بیشتر آشنا شوند و نسبت به گروه‌های سوره‌ای نیز شناخت پیدا شود پیشنهاد می‌شود که دست‌کم به سه منبع از منابعی که برای مطالعه بیشتر در انتهای هر بخش بیان شده‌اند، مراجعه شود.

فهرست مطالب

۱	پیش‌گفتار.....
۲	فهرست کلی محتوای درسنامه و سازمان محتوایی درس‌ها.....
۴	پیشینه موضوع درسنامه.....

بخش اول: مباحث مقدماتی سوره‌شناسی قرآن

درس اول: کیفیت نام‌گذاری سوره‌های قرآن و روش شناسایی فضائل معتبر سوره‌ها

۷	اهداف آموزشی.....
۷	فصل اول: معنای لغوی و اصطلاحی سوره.....
۹	فصل دوم: کیفیت نام‌گذاری سوره‌های قرآن.....
۱۳	فصل سوم: روش شناسایی فضائل معتبر سوره‌های قرآن.....
۱۷	چکیده.....
۱۸	پرسش‌های مهم.....
۱۹	منابع برای مطالعه بیشتر.....

درس دوم: انواع تقسیم‌بندی سوره‌های قرآن

۲۱	اهداف آموزشی.....
۲۱	مقدمه.....
۲۲	نوع اول: تقسیم‌بندی سوره‌ها براساس تعداد آیات.....
۲۲	گروه اول: سوره‌های طوال.....
۲۲	گروه دوم: سوره‌های مئین.....
۲۳	گروه سوم: سوره‌های مثنی.....
۲۴	گروه چهارم: سوره‌های مفصل.....
۲۴	نوع دوم: تقسیم‌بندی سوره‌ها براساس عبارت‌های آغازین آنها.....
۲۵	گروه اول: سوره‌های مقطعات.....
۲۶	گروه دوم: سوره‌های مسبّحات.....

۲۶	گروه سوم: سوره‌های حامدات.....
۲۷	گروه چهارم: سوره‌های اقسام.....
۲۷	گروه پنجم: سوره‌های مقولات.....
۲۷	گروه ششم: سوره‌های مخاطبات.....
۲۸	گروه هفتم: سوره‌های زمانیات.....
۲۸	گروه هشتم: سوره‌های استفهامیه.....
۲۹	نوع سوم: تقسیم‌بندی سوره‌ها براساس خصوصیات مشترک محتوایی آنها.....
۲۹	گروه اول: سوره‌های ممتحنات.....
۲۹	گروه دوم: سوره‌های سجده.....
۳۰	گروه سوم: سوره‌های زهراوان.....
۳۰	گروه چهارم: سوره‌های مُعَوِّذَاتان.....
۳۰	نوع چهارم: تقسیم‌بندی براساس زمان نزول سوره‌ها.....
۳۱	سوره‌های مکی.....
۳۱	سوره‌های مدنی.....
۳۱	چکیده.....
۳۳	پرسش‌های مهم.....
۳۳	منابع برای مطالعه بیشتر.....

درس سوم: کیفیت نزول سوره‌های قرآن کریم

۳۵	اهداف آموزشی.....
۳۵	مقدمه.....
۳۵	فصل اول: روش‌های نزول سوره‌های قرآن در روایات.....
۳۷	فصل دوم: دلایل اثبات دیدگاه نزول پیوسته سوره‌های قرآن.....
۴۲	فصل سوم: نقد دلایل نزول پراکنده آیات سوره‌های قرآن.....
۴۶	نتیجه‌گیری.....
۴۶	چکیده.....
۴۶	مباحث کمک آموزشی درس سوم.....
۴۷	پرسش‌های مهم.....
۴۸	منابع برای مطالعه بیشتر.....

درس چهارم: کیفیت چینش آیات و سوره‌های قرآن کریم

۴۹	اهداف آموزشی.....
۴۹	فصل اول: توقیفی بودن چینش آیات در سوره‌های قرآن.....
۵۱	فصل دوم: توقیفی بودن ترتیب سوره‌های قرآن.....
۵۳	چکیده.....
۵۳	پرسش‌های مهم.....
۵۴	منابع برای مطالعه بیشتر.....

بخش دوم: روش‌شناسی مشخصات نزولی سوره‌های قرآن درس پنجم: روش شناسایی سبب نزول سوره‌های قرآن

اهداف آموزشی	۵۷
مقدمه	۵۷
فصل اول: قاعده تشخیص روایات سبب نزول از روایات شأن نزول	۵۸
فصل دوم: معیارهای اعتبار سنجی روایات سبب نزول	۶۳
چکیده	۶۷
پرسش‌های مهم	۶۸
منابع برای مطالعه بیشتر	۶۸

درس ششم: روش شناسایی ترتیب نزول سوره‌های قرآن

اهداف آموزشی	۶۹
مقدمه	۶۹
فصل اول: فرایند کشف ترتیب نزول سوره‌های قرآن	۷۰
فصل دوم: کشف استدلالی ترتیب نزول سوره فتح	۷۸
فصل سوم: ترتیب نزول سوره‌های قرآن	۸۴
چکیده	۸۵
مباحث کمک آموزشی درس ششم	۸۵
پرسش‌های مهم	۸۵
منابع برای مطالعه بیشتر	۸۶

درس هفتم: روش شناسایی سوره‌های مکی و مدنی

اهداف آموزشی	۸۷
مقدمه	۸۷
فصل اول: فواید شناسایی مکی یا مدنی بودن سوره	۸۸
فصل دوم: منابع شناسایی مکی یا مدنی بودن سوره‌ها	۸۸
فصل سوم: فرایند شناسایی سوره‌های مکی و مدنی	۹۱
چکیده	۹۵
پرسش‌های مهم	۹۵
منابع برای مطالعه بیشتر	۹۶

درس هشتم: روش شناسایی تاریخ نزول و فضای نزول سوره

اهداف آموزشی	۹۷
فصل اول: روش‌های شناسایی تاریخ نزول سوره‌های قرآن	۹۷
فصل دوم: روش شناسایی فضای نزول سوره	۱۰۱
چکیده	۱۰۶

۱۰۷	پرسش‌های مهم
۱۰۸	منابع برای مطالعه بیشتر

**بخش سوم: روش‌شناسی جهت‌گیری محتوایی سوره
درس نهم: روش‌شناسایی ساختار سوره**

۱۱۱	اهداف آموزشی
۱۱۱	مقدمه
۱۱۲	مرحله اول: سیاق‌بندی آیات سوره
۱۱۶	مرحله دوم: عنوان‌گذاری سیاق‌های سوره
۱۱۸	مرحله سوم: ترکیب گفتارها و تشکیل فصل و بخش
۱۱۹	نمونه کشف ساختار یک سوره قرآن (سوره بینه)
۱۲۲	چکیده
۱۲۳	پرسش‌های مهم
۱۲۳	منابع برای مطالعه بیشتر

درس دهم: روش‌شناسایی غرض سوره

۱۲۵	اهداف آموزشی
۱۲۵	مقدمه
۱۲۶	فصل اول: مراحل کشف غرض سوره‌های قرآن
۱۳۲	فصل دوم: کشف استدلالی غرض سوره بینه
۱۳۵	فصل سوم: فهرست کامل غرض سوره‌های قرآن
۱۴۰	چکیده
۱۴۱	پرسش‌های مهم
۱۴۱	منابع برای مطالعه بیشتر

**بخش چهارم: ساختارشناسی تحلیلی و توصیفی شش سوره قرآن کریم
درس یازدهم: ساختارشناسی تحلیلی سوره انسان**

۱۴۵	اهداف آموزشی
۱۴۵	مقدمه
۱۴۶	فصل اول: محتوای سوره انسان
۱۴۷	فصل دوم: وجه تسمیه سوره انسان
۱۴۸	فصل سوم: بررسی روایات فضائل سوره انسان
۱۴۹	فصل چهارم: بررسی روایت سبب نزول سوره انسان
۱۵۰	نقد و بررسی روایت سبب نزول سوره انسان
۱۵۳	فصل پنجم: ترتیب نزول سوره انسان
۱۵۳	فصل ششم: اثبات مدنی بودن سوره انسان

فصل هفتم: تاریخ نزول سوره انسان	۱۵۶
فصل هشتم: فضای نزول سوره انسان	۱۵۷
فصل نهم: کشف ساختار و غرض سوره انسان	۱۶۰
سیاق اول: آیات اول تا چهارم:	۱۶۱
عوامل پیوستگی لفظی و معنایی آیات سیاق	۱۶۱
سیاق دوم: آیات پنج تا ۲۲	۱۶۱
سیاق سوم: آیات ۲۳ تا ۲۸	۱۶۳
چکیده	۱۶۹
پرسش های مهم	۱۷۰
منابع برای مطالعه بیشتر	۱۷۰

درس دوازدهم: ساختارشناسی توصیفی سوره صف

اهداف آموزشی	۱۷۱
مقدمه	۱۷۱
چکیده	۱۸۰
پرسش های مهم	۱۸۱
منابع برای مطالعه بیشتر	۱۸۱

درس سیزدهم: ساختارشناسی توصیفی سوره های تکویر و شرح

اهداف آموزشی	۱۸۳
فصل اول: بررسی توصیفی ویژگی های ساختار سوره تکویر	۱۸۳
فصل دوم: بررسی ویژگی های ساختاری سوره شرح	۱۹۱
چکیده	۱۹۵
پرسش های مهم	۱۹۶
منابع برای مطالعه بیشتر	۱۹۶

منابع و مأخذ

الف) کتاب ها	۱۹۷
ب) مقالات	۲۰۰

نمایه ها

نمایه آیات	۲۰۱
نمایه اصطلاحات	۲۰۵

پیش‌گفتار

یکی از اقدامات ضروری برای انس بیشتر با سوره‌های قرآن کریم، آشنایی با مشخصات عمومی همه سوره‌های قرآن است. شناسایی مشخصات عمومی یک سوره نه تنها در شناخت ماهیت سوره تأثیر دارد، بلکه در موارد بسیار در تفسیر آیات نیز مؤثر است و به مفسر یاری می‌دهد تا با نگرشی علمی و جامع به سوره، به تفسیر آیات قرآن بپردازد. مراد از مشخصات عمومی سوره مواردی مانند فضائل سوره، سبب نزول، ترتیب نزول، تاریخ نزول، فضای نزول و ساختار و غرض سوره است. در این درسنامه برای نخستین بار به‌طور جامع روش شناسایی همه مشخصات کلی سوره‌ها، ویژگی‌های نزولی سوره و جهت‌گیری محتوایی سوره‌های قرآن به روش اجتهادی و استدلالی بیان شده است. مراد از روش اجتهادی آن است که هر یک از مشخصات عمومی سوره با ارائه دلایل علمی بیان شود و براساس حدس و گمان یا اعتماد بیش از اندازه به برخی منابع، مشخصات سوره گزارش نشود و اگر دیدگاه‌ها و احتمال‌های مختلف درباره یکی از مشخصات سوره وجود داشته باشد، یکی از اقوال با توجه به قواعد مربوط ترجیح داده شود.

با توجه به اینکه روش سوره‌شناسی در این درسنامه به روش تخصصی و اجتهادی است، هدف اصلی از تدوین این درسنامه گسترش دانش سوره‌شناسی قرآن با تبیین قواعد و ضوابط شناخت ویژگی‌های سوره‌های قرآن است. هدف دیگر از تدوین این درسنامه نیز افزایش مهارت و توانایی علمی دانشجویان برای شناسایی مشخصات سوره‌های قرآن پیش از مطالعه تفسیر آیات آن است.

فهرست کلی محتوای درسنامه و سازمان محتوایی درس‌ها

برای شناخت اجتهادی مشخصات عمومی یک سوره، محتوای این درسنامه در چهار بخش و چهارده درس تنظیم شده است:

در بخش اول: مباحث مقدماتی سوره‌شناسی قرآن در چهار درس بیان شده‌اند:

در درس اول: ابتدا معنای لغوی و اصطلاحی سوره بیان شده و سپس کیفیت نام‌گذاری سوره‌های قرآن و روش شناسایی روایات معتبر فضائل سوره تبیین شده‌اند.

در درس دوم: انواع تقسیم‌بندی سوره‌های قرآن بیان شده است تا جایگاه هر سوره در دسته‌بندی سوره‌های قرآن مشخص شود، بدین منظور همه دسته‌بندی‌های مختلف سوره‌ها از جمله تقسیم‌بندی سوره‌های قرآن براساس تعداد آیات سوره‌ها مانند سوره‌های طوال، مئین، مثانی و مفصل؛ تقسیم‌بندی سوره‌ها براساس عبارت آغازین سوره مانند سوره‌های مقطعات، مسبّحات، حامدات، مخاطبات و زمانیات و تقسیم‌بندی سوره‌ها براساس خصوصیات مشترک مانند سوره‌های ممتحنات، سجده، مُعَوِّذَتان و زهراوان بیان شده‌اند و در پایان تقسیم‌بندی سوره‌ها براساس زمان نزول سوره‌ها به دو دسته مکی و مدنی ذکر شده است.

درس سوم: درباره کیفیت نزول آیات سوره‌های قرآن کریم که در آن نخست سه دیدگاه مختلف درباره اصالت نزول دفعی سوره‌ها، اصالت نزول تدریجی و پیوسته آیات سوره و اصالت نزول پراکنده آیات هر سوره بیان شده‌اند، سپس با ارائه دلایل متعدد نظریه اصالت نزول دفعی سوره‌های قرآن اثبات شده است و در پایان دلایل نزول پراکنده آیات سوره‌های قرآن نقد شده‌اند.

درس چهارم: درباره کیفیت چینش آیات و سوره‌های قرآن کریم در مصحف فعلی است در این درس با ارائه دلایل متعدد توقیفی بودن چینش آیات در سوره‌های قرآن و غیر اجتهادی بودن جایگاه سوره‌ها در مصحف کنونی قرآن اثبات شده است.

در بخش دوم: روش شناسایی مشخصات نزولی سوره‌های قرآن در چهار درس بیان شده است: **درس پنجم:** درباره روش شناسایی روایات معتبر سبب نزول سوره‌های قرآن است و بدین منظور قاعده تشخیص روایات سبب نزول از شأن نزول و معیارهای اعتبار سنجی روایات سبب نزول تبیین شده است. که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: بررسی سند روایت، بررسی هماهنگی روایت سبب نزول با قرائن تاریخی، و بررسی میزان انطباق متن روایت سبب نزول با معیارهای صحت متنی احادیث.

درس ششم: درباره روش شناسایی ترتیب نزول سوره‌های قرآن است که در آن به چهار مرحله کشف استدلالی ترتیب نزول سوره‌های قرآن اشاره شده است که عبارت‌اند از: تعیین جایگاه

نزولی سوره در روایات ترتیب نزول، پذیرش جایگاه نزولی سوره‌های اجماعی، ارزیابی جایگاه مشهور سوره با شواهد قرآنی و روایی و نقد دیدگاه‌های مخالف. سپس با طی نمودن مراحل یاد شده، ترتیب نزول سوره‌های فتح که محل اختلاف روایات تفسیری و مفسران است، کشف شده و در پایان ترتیب نزول همه سوره‌های قرآن گزارش شده است.

درس هفتم: درباره روش علمی شناسایی سوره‌های مکی و مدنی است در این درس نخست فواید شناسایی مکی یا مدنی بودن سوره‌های قرآن بیان شده، سپس چهار منبع روایی و متنی شناسایی مکی یا مدنی بودن سوره‌ها معرفی شده‌اند و در پایان مراحل کشف استدلالی مکی یا مدنی بودن سوره‌هایی که درباره محل نزول آنها میان مفسران اختلاف است، تبیین شده‌اند.

درس هشتم: درباره روش شناسایی تاریخ نزول و فضای نزول سوره‌های قرآن است. در این درس نخست روش شناسایی تاریخ نزول سوره‌های قرآن تبیین و به چهار قاعده اشاره شده است که عبارت‌اند از: شناسایی آیات مشتمل بر رویدادهای تاریخی، شناسایی آیات تاریخ‌دار سوره‌های قبل و بعد سوره در ترتیب نزول، تعیین تاریخ تقریبی نزول سوره‌ها با توجه به تاریخ نزول سوره‌های تاریخ‌دار و معدل‌گیری جایگاه نزولی سوره‌ها.

سپس روش شناسایی فضای نزول سوره که مراد از آن شرایط ویژه در مدت نزول یک سوره است بیان شده است و چهار منبع شناسایی فضای نزول سوره‌ها به ترتیب اولویت تشریح شده‌اند این منابع عبارت‌اند از: فضای سخن سوره، فضای مشترک سه سوره نازل شده قبل از سوره مورد بحث، حوادث رخ داده در تاریخ نزول سوره، روایات اسباب نزول.

در بخش سوم: روش شناسایی جهت‌گیری محتوایی سوره در دو درس بیان شده است: **درس نهم:** درباره روش شناسایی ساختار سوره است. در این درس برای شناسایی ساختار هر سوره قرآن سه مرحله ذیل بیان شده است: در مرحله اول باید با توجه به میزان پیوستگی لفظی و معنایی آیات همجوار همه آیات سوره سیاق‌بندی شوند؛ در مرحله دوم باید سیاق‌های سوره که به گفتار تبدیل شده‌اند عنوان‌گذاری شوند و در مرحله سوم باید کیفیت ارتباط میان گفتارهای سوره شناسایی شود.

درس دهم: درباره روش شناسایی غرض سوره است. در این درس برای شناسایی غرض هر سوره قرآن پس از ساختاربندی آن هفت مرحله بیان شده است که عبارت‌اند از: اول، جمع‌بندی عناوین گفتارهای سوره؛ دوم، بررسی مشترکات گفتارهای سوره؛ سوم، بررسی عناصر درون‌متنی سوره؛ چهارم، بررسی عناصر برون‌متنی سوره؛ پنجم، بررسی نسبت آماری تکرار واژه‌های سوره

با کل قرآن؛ ششم، بررسی تعداد آیات مربوط به یک موضوع در سوره و هفتم، دفاع از غرض کشف شده با نقد و بررسی دیدگاه دیگر مفسران درباره غرض سوره. **در بخش چهارم:** ساختارشناسی تحلیلی و توصیفی هفت سوره قرآن کریم در چهار درس بیان شده است:

مراد از روش تحلیلی در ساختارشناسی سوره‌ها بیان استدلالی مشخصات هر سوره و نقد دیدگاه‌های مخالف است و مراد از روش توصیفی فقط گزارش کامل مشخصات هر سوره است: **در درس یازدهم:** ساختارشناسی تحلیلی سوره انسان بیان شده است و درباره هر سوره، هشت بحث ذیل به صورت استدلالی تبیین و دلایل مخالفان هر مبحث بررسی شده است: محتوای سوره، وجه تسمیه سوره، بررسی روایات فضائل سوره، ترتیب نزول سوره، اثبات مدنی بودن سوره، بررسی تاریخ نزول سوره، بررسی فضای نزول سوره، کشف ساختار و غرض سوره. **در درس دوازدهم، سیزدهم و چهاردهم:** ساختارشناسی توصیفی پنج سوره صف، تکویر، شمس، انفطار و شرح بیان شده است درباره هر یک از این پنج سوره و نه مطلب به صورت تشریحی بیان شده است. این مطالب عبارت‌اند از: وجه تسمیه سوره، فضیلت تلاوت سوره، مکی یا مدنی بودن سوره، ترتیب نزول سوره، تاریخ نزول سوره، روایت سبب نزول سوره، فضای نزول سوره، ساختار و غرض سوره، جهت‌گیری محتوایی سوره.

پیشینه موضوع درسنامه

مباحث مرتبط با شناسایی مشخصات عمومی سوره‌های قرآن در بیشتر کتاب‌های علوم قرآنی، مانند الاتقان و التمهید به صورت مختصر و پراکنده بیان شده‌اند و فقط در چهار منبع ذیل به صورت مفصل برخی مشخصات سوره‌های قرآن تبیین شده‌اند. ولی در هیچ منبعی روش کشف استدلالی ویژگی‌های سوره به روش مطرح شده در این درسنامه تبیین نشده است.

۱. کتاب دائرةالمعارف قرآن کریم، مدخل‌های مربوط به معرفی سوره‌های قرآن؛ که توسط مرکز فرهنگ و معارف قرآن تدوین شده است.

۲. کتاب سوره‌شناسی، روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم که از سوی دکتر لسانی فشارکی و دکتر مرادی زنجانی تدوین شده است؛

۳. شناخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن که عبدالکریم بهجت‌پور آن را تدوین کرده است؛

۴. دانشنامه الموسوعة القرآنية، خصائص السور، تألیف جعفر شرف‌الدین.

بخش اول

مباحث مقدماتی
سوره‌شناسی
قرآن

درس اول

کیفیت نام گذاری سوره های قرآن و روش شناسایی فضائل معتبر سوره ها

اهداف آموزشی

انتظار این است که دانش پژوه پس از این درس بتواند رفتارهای عملی ذیل را انجام دهد:

۱. معنای لغوی و اصطلاحی سوره را تعریف و رابطه آنها را بیان کند؛
۲. دلایل نامیدن فصل های قرآن به «سوره» را بیان کند؛
۳. دیدگاه های مختلف درباره کیفیت نام گذاری سوره های قرآن را نقد و بررسی کند؛
۴. کیفیت ارتباط نام سوره با پیام اصلی سوره را تحلیل کند؛
۵. روش شناسایی فضائل معتبر سوره های قرآن را تحلیل کند؛
۶. روایاتی را که روایات فضائل سوره را جعل کرده اند، تشخیص دهد .

فصل اول: معنای لغوی و اصطلاحی سوره

برای تبیین معنای دقیق واژه سوره در زمان نزول قرآن و در عصر ما در این فصل، سه گفتار بیان می شود:

گفتار اول: معنای لغوی سوره. کلمه سوره از ریشه «سور»، در لغت به معنای چیزی است که دارای رفعت و بلندی خاص است؛^۱ یکی از مصداق های آن مقام و منزلت بلند است. مصداق دیگر آن دیوارهای بلندی است که در زمان های گذشته اطراف یک شهر بنا می شدند.

۱. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ص ۴۳۴؛ مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵، ص ۲۵۸.

در قرآن کریم نیز به دیوار بلندی که در روز قیامت میان مؤمنان و منافقان قرار می‌گیرد تا آنها را از هم جدا کند «سور» گفته شده است: «فَضْرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ».^۱

گفتار دوم: وجه تسمیه فصل‌های قرآن به سوره. مفسران با توجه به معنای لغوی سوره درباره وجه تسمیه هر یک از فصل‌های ۱۱۴ گانه قرآن کریم به «سوره» سه دلیل ذکر کرده‌اند:

نخست: به دلیل ارزش والای محتوای سوره‌هاست؛ زیرا هر سوره از قرآن به منزله درجه رفیع و منزلتی عالی است که قاری قرآن از آن درجه به درجه دیگر صعود می‌کند تا آنکه قرآن به پایان رسد؛^۲

دوم: به دلیل آنکه هر سوره قرآن، مانند دیوار اطراف یک شهر تعدادی از آیات را در برگرفته است؛^۳ سوم: به دلیل اینکه هر سوره‌ای در حقیقت دیوار بلندی میان مؤمنان و کافران است که مانع از هجوم کافران به حقانیت راه و روش توحیدی مؤمنان می‌شود؛^۴ زیرا آنها از آوردن سوره‌ای مانند سوره‌های قرآن عاجز هستند و از این‌رو، هر سوره‌ای دلیلی بر بطلان راه و روش کافران است و محتوای هر سوره حقانیت بخشی از معارف توحیدی را تبیین می‌کند.

گفتار سوم: معنای اصطلاحی سوره. معنای اصطلاحی «سوره»، مجموعه‌ای از آیات قرآن است که با «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» از آیات قبل و بعدش در مصحف کنونی جدا شده‌اند، به جز سوره توبه.^۵ بنابراین، سوره به معنای فصل‌های ۱۱۴ گانه قرآن کریم است. برخی مفسران^۶ و لغت‌شناسان^۷ معتقدند هر دسته از آیات همجوار که دارای یک موضوع و غرض واحد هستند، نیز سوره نامیده می‌شود.

برای فهم صحیح معنای اصطلاحی سوره باید بررسی شود که در عصر نزول قرآن این واژه به چه معنایی به کار می‌رفته است؟ آیا در آن زمان تعدادی آیات هم‌سیاق و هم‌مضمون را سوره می‌نامیدند، یا اینکه منظور از سوره در عصر نزول هم، فصول ۱۱۴ گانه قرآن بوده است؟

۱. حدید، ۱۳.

۲. طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۱۵۶.

۳. راغب، مفردات الفاظ قرآن، ص ۴۳۴.

۴. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵، ص ۲۵۸.

۵. زرقانی، مناهل العرفان، ج ۱، ص ۲۴۷؛ رامیار، تاریخ قرآن، ص ۵۷۷.

۶. طباطبایی، المیزان، ج ۱۵، ص ۱۱۲.

۷. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۵، ص ۲۵۸.

به دو دلیل اصطلاح «سوره» از عصر نزول قرآن تاکنون همیشه به همین معنایی که امروز متداول است به کار رفته است: دلیل نخست، کیفیت کاربرد این واژه در قرآن است که به مجموعه آیاتی که در یک سوره قرار دارند «سوره» گفته شده است، با آنکه هر دسته از آیات سوره درباره یک موضوع خاص است؛ مانند آیه نخست سوره نور: «سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ». در این آیه شریفه، خداوند سوره نور را «مجموعه‌ای از فرائض و آیات بینات» معرفی کرده است؛ با توجه به اینکه در سوره نور موضوعات مختلفی مانند اصول ترویج عفت و پاکدامنی در جامعه (آیات ۱-۳۴) مباحث توحیدی (آیات ۳۵-۵۷) اصول ترویج عفت در خانواده (آیات ۵۸-۶۱) و ضرورت پیروی از فرمان خدا و پیامبر در مسائل زندگی (آیات ۶۲-۶۴) مطرح شده‌اند، بنابراین اگر سوره به معنای «مجموعه‌ای از آیات هم‌موضوع و هم‌سیاق» باشد، باید در آیه نخست سوره نور به جای استفاده از واژه مفرد «سوره» از تعبیر «سور» که جمع سوره است استفاده می‌شد تا به همه آیات موجود در سوره اشاره شده باشد.

دلیل دوم برای اثبات این نکته که واژه «سوره» در عصر نزول قرآن به معنای متداول امروز به کار می‌رفته آن است که این واژه در روایات نبوی نیز به معنای مصطلح به کار رفته و در هیچ روایت یا نقل تاریخی‌ای واژه سوره در معنایی غیر از سوره‌های ۱۱۴گانه قرآن کریم به کار نرفته است. برای نمونه، در روایتی از انس نقل شده است که پیامبر ﷺ فرمود: کسی که آیات آخر سوره حشر را بخواند، اگر در آن روز یا شب بمیرد، تمام گناهانش آمرزیده می‌شود.^۱ در این روایت، به‌رغم آنکه آیات آخر سوره حشر درباره یک موضوع مستقل، یعنی تبیین صفات الهی‌اند، اما پیامبر اکرم ﷺ این آیات را یک سوره نامیده و از آنها با تعبیر «آیات آخر سوره حشر» یاد کرده است.

فصل دوم: کیفیت نام‌گذاری سوره‌های قرآن

یکی از مباحث مهم در شناسایی ویژگی‌های سوره‌های قرآن بررسی کیفیت نام‌گذاری سوره‌های قرآن و بررسی این نکته است که آیا نام سوره‌ها براساس عرف عرب یا کثرت استعمال شکل گرفته، یا آنکه نام سوره‌ها یکی از وجوه اعجازی قرآن و مشتمل بر اسرار و حکمت‌های نهفته است.

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۳۰۹.

بررسی نظریات قرآن‌پژوهان بزرگ نشان می‌دهد که هیچ اختلافی در اینکه سوره‌ها در عصر پیامبر ﷺ به این نام‌ها شهرت یافته‌اند، وجود ندارد. تنها اختلاف این است که آیا این نام‌ها توقیف شرعی داشته و قابل افزایش و کاهش نیستند، یا این‌گونه نام‌گذاری اجتهادی بوده و بسته به نظر عرف قابل تغییر است؟ درباره چگونگی نام‌گذاری سوره‌ها سه نظریه مطرح شده است:

دیدگاه اول: عادت عرب معیار نام‌گذاری سوره‌هاست. گروهی از قرآن‌پژوهان، همچون زرکشی معتقدند گرچه نام سوره‌ها توقیفی است، اما تابع حکمت خاصی نیست، بلکه عرف عرب در نام‌گذاری رعایت شده است. وی در البرهان می‌گوید: «شایسته است در انگیزه اختصاص یافتن هر سوره به آنچه بدان نامیده شده دقت شود و البته تردیدی نیست که عرب در بسیاری از نام‌گذاری‌های خود، چنانچه امر نادر یا شگفت‌انگیزی در آن شیء باشد و صفت یا وضع مخصوص آن را برساند، هنگام نام‌گذاری در نظر آورده و بر آن اساس نام‌ها را انتخاب می‌کند. از این‌رو یک مجموعه گفتار یا یک قصیده طولانی را با آنچه در آن مشهودتر است، نام می‌گذارد. نام سوره‌های قرآن نیز بر این مبناست، چنان‌که سوره بقره که به بقره نامیده شده، به قرینه ماجرای گاو بنی‌اسرائیل و حکمت عجیبی که در آن هست نامیده شده است و سوره نساء به این نام نامیده شده زیرا بخش بزرگی از احکام زنان که در این سوره آمده است و نام‌گذاری سوره انعام به این نام به جهت تفصیل و بیان احوال چارپایان در این سوره است؛ گرچه لفظ «الانعام» در سوره‌های دیگر هم آمده، ولی تفصیلی که در این سوره درباره انعام ذکر شده، در سوره‌های دیگر نیست»^۱.

از سخنان زرکشی برمی‌آید که نام‌گذاری سوره‌ها تنها برای تسهیل در یادآوری و مشخص شدن سوره‌ها در ذهن مخاطب است و این نام‌گذاری به تناسب نکته عجیب و منحصر به فرد، یا تکرار یک بحث در سوره است، به‌گونه‌ای که دیگر سوره‌ها بدان حد به آن نپرداخته باشند. البته زرکشی به توقیفی بودن نام سوره‌ها معتقد است و می‌گوید: اسامی سوره‌ها هرچند متعدد باشند، باز هم توقیفی به شمار می‌آیند و اگر این نام‌ها صرفاً به دلیل وجود اندک تناسبی انتخاب شده باشند، هر فرد زیرکی می‌تواند از هر سوره، معانی بسیاری استخراج کند و اسامی متعددی بر آن بگذارد.^۲ اما در نام‌گذاری توقیفی سوره‌ها از سوی شارع مقدس رعایت عادت و عرف

۱. زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۶۸.

۲. همان، ص ۳۶۷.

عرب شده است، نه رعایت حکمت و اعجاز؛ بنابراین، نباید در ورای نام سوره‌ها، به دنبال رازها و رمزهای ناگشوده باشیم.

در نقد دیدگاه زرکشی باید گفت: در تسمیه سوره‌های قرآن از روشی بدیع و ابتکاری استفاده شده است و بسیاری از نام‌های سوره‌ها برای عرب مأنوس نبوده و تعجب آنها را برمی‌انگیخته است و اصولاً اعراب عادت نداشتند که نامی برای اشعار و قطعات ادبی خود برگزینند و حداکثر، آنها را «لامیه» و «یائیه» و... می‌نامیدند؛ برای مثال، می‌گفتند لامیه امرئ القیس. از این‌رو، اگر نام‌گذاری سوره‌ها به عرف عرب واگذار می‌شد، باید سوره «الانسان» را «الفیه» و سوره «مرسلات» را «نونیه» می‌نامیدند. افزون بر اینکه بررسی‌های آماری نشان می‌دهند که نام سوره‌ها با دلالتی که برای نام‌گذاری آنها ذکر شده‌اند، هماهنگ نیست؛ برای مثال، چنان نیست که بگوییم سوره «هود» را به علت اینکه قصه حضرت هود علیه السلام در آن آمده است یا قصه هود در آن مفصل‌تر است، هود نامیده‌اند؛^۱ زیرا داستان حضرت موسی علیه السلام در سوره‌های طه، قصص و اعراف آمده است و در این سوره‌ها نیز قصه او مفصل‌تر از جاهای دیگر است، اما هیچ‌یک از این سوره‌ها به نام موسی نام‌گذاری نشده است. همچنین قصه حضرت آدم علیه السلام در سوره‌های متعددی یاد شده، ولی هیچ سوره‌ای به نام او نامیده نشده است. نیز قصه حضرت اسماعیل ذبیح که از بدیع‌ترین جریان‌هاست، در سوره صافات آمده، اما این سوره به نام او نامیده نشده است. یا قصه داوود نبی فقط در سوره «ص» آمده، اما این سوره به نام او نیست.^۲ بنابراین آنچه زرکشی در وجه تسمیه سوره‌های قرآن می‌گوید، امری کلی بوده و قابل اثبات نیست، گرچه درباره برخی سوره‌ها صادق است.

دیدگاه دوم: کثرت استعمال، معیار نام‌گذاری سوره‌هاست. گروهی دیگر از قرآن‌پژوهان بر این باورند که نام‌گذاری سوره‌ها از سوی اصحاب و در اثر شیوع کاربرد آن در میان مسلمانان صورت گرفته است و به تعبیری، نام سوره‌های قرآن «حقیقت متشرعه» است، نه حقیقت شرعیه. از این‌رو، نام سوره‌ها نه توقیفی‌اند و نه رمزآلود. یکی از طرفداران این نظریه علامه طباطبایی است. وی معتقد است بسیاری از نام‌های سوره‌ها در عصر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، در اثر کثرت استعمال تعیین پیدا کرده و به هیچ وجه توقیفی نیستند. وی به روش‌هایی که معمولاً برای نام‌گذاری سوره‌ها

۱. همان، ص ۳۶۸.

۲. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۹۸.

به کار می‌رفته، اشاره کرده، می‌گوید: «نام سوره را گاهی با استفاده از اسمی که در آن سوره ذکر شده یا موضوعی که سوره از آن بحث کرده انتخاب می‌کنند. چنان‌که در مصحف‌های قدیمی بسیار دیده می‌شد که در ابتدای سوره می‌نوشتند «سورة یذکر فیہ البقرة» و «سورة یذکر فیہا آل عمران». گاهی نیز جمله‌ای از اول سوره ذکر نموده و معرف آن سوره قرار می‌دهند، چنان‌که گفته می‌شود: «سورة اقرأ باسم ربک» و «سورة انزلناه»، «سورة لم یکن» و مانند اینها. گاهی نیز با وصفی که سوره دارد، به معرفی آن می‌پردازند، چنان‌که گفته می‌شود: «سورة فاتحه الكتاب»، «سورة أم الكتاب» و «سبع المثانی»، «سورة الاخلاص»، «سورة نسبة الرب» و مانند اینها. این روش‌ها به شهادت آثاری که در دست هستند، در صدر اسلام نیز دایر بوده است و حتی در احادیث نبوی در زبان پیغمبر ﷺ تسمیه سوره‌های قرآن مانند سوره بقره و سوره آل عمران و سوره هود و سوره واقعه بسیار دیده می‌شود. از این روی می‌توان گفت بسیاری از این نام‌ها در عصر پیغمبر اکرم ﷺ در اثر کثرت استعمال تعیین پیدا کرده و هیچ‌گونه جنبه توقیف شرعی ندارند.^۱

دیدگاه سوم: محتوای سوره، معیار نام‌گذاری سوره‌هاست. گروهی دیگر از مفسران و قرآن‌پژوهان معتقدند اسامی سوره‌ها مانند دیگر جنبه‌های آن به توقیف شرعی بوده و از سوی خداوند نام‌گذاری شده‌اند و نام سوره‌ها نیز یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن است و بخشی از هدایتگری قرآنی را به عهده دارد. از این رو، به جای آنکه به سادگی از نام سوره‌ها بگذریم و تعیین آنها را به کثرت استعمال یا عادت عرب واگذاریم، بهتر است در معانی آنها و ارتباطشان با محتوا و مقاصد سوره‌ها بیندیشیم و راز و رمزهای آنها را بگشاییم. کسانی که به حکیمانانه بودن نام‌گذاری سوره‌های قرآن گرایش دارند، نام سوره‌های قرآن را توقیفی و وحیانی دانسته و معتقدند نام‌گذاری سوره‌ها صرفاً تابع عرف و عادت عرب نیست و هر سوره دارای یک هدف اصلی است، به گونه‌ای که همه محتوای سوره را می‌توان به این هدف مرتبط ساخت.

براساس این دیدگاه، نام سوره‌های قرآن نیز ارتباط معناداری با هدف و غرض اصلی سوره دارد؛ زیرا قرآن کتابی ادبی است و در رعایت اصول ادبی همچون دیگر جنبه‌ها، معجزه‌ای بی‌بدیل و شگفت‌انگیز است و در نام‌گذاری سوره‌ها نیز ویژگی ادبی قرآن رعایت شده است. روش ادیبان آن است که نام هر قطعه ادبی را از روح حاکم بر آن استخراج کنند. عنوان هر قطعه ادبی عصاره‌ای از همه سخنانی است که ادیب در آن گنجانده است. نام هیچ قطعه ادبی براساس

۱. طباطبایی، قرآن در اسلام، ص ۲۱۹.

جزئیات بی‌ارزش یا مسائل فرعی، یا صرفاً به تناسب کلمات ابتدائی و انتهائی گزینش نمی‌شود، بلکه مهم‌ترین جنبه و اصلی‌ترین پیام شعر یا قطعه ادبی در نام آن تجلی می‌یابد. نام باید چنان جذاب، پرمحتوا و جهت‌دار باشد که در نخستین برخورد، خواننده را به خود جذب کرده و او را به خواندن متن تشویق کند و در او انگیزه فهمیدن و یافتن معانی بلند سخن را پدید آورد و به سرعت خواننده را با محتوای کلام مرتبط کند. نام قطعات ادبی افزون بر ویژگی یاد شده باید دارای باری نمادین و سمبلیک نیز باشد تا بتوانند شایستگی قرار گرفتن در جایگاه «عنوان» را در یک قطعه ادبی به دست آورد. نام سوره‌های قرآنی نیز از این قاعده مستثنا نیست و در آنها دو اصل ارتباط با روح حاکم بر سوره و بار سمبلیک داشتن، رعایت شده‌اند. برای نمونه، سوره بقره که به معنای «گاو ماده» است از این جهت بدین عنوان نام‌گذاری شده است که غرض سوره بقره بیان این حقیقت است که ایمان به آیین اسلام و عمل به دستورهای خدا تنها راه سعادت جامعه بشری است. در آیات ۶۷ تا ۷۳ سوره بقره داستان فرمان خدا به موسی برای کشتن یک گاو ماده به منظور شناسایی قاتل یکی از بزرگان یهود بیان شده است، ولی قبائل یهود در ابتدا حاضر نبودند به فرمان خدا عمل کنند و با بهانه‌جویی‌های متعدد با حضرت موسی مخالفت می‌کردند و پس از مدتی سرانجام به فرمان خدا عمل کردند. نام‌گذاری این سوره به نام «بقره» بدین نکته اشاره دارد: همان‌گونه که وقتی یهودیان در جریان کشتن گاو ماده به دستور خداوند عمل کردند مشکل‌شان حل شد اگر دیگر انسان‌ها نیز به دستور خدا عمل کرده و به دین اسلام ایمان بیاورند مشکلات آنها حل خواهد شد.

متأسفانه اغلب مفسران بدون توجه به نام سوره‌ها و بدون اینکه تلاشی برای فهم آنها و تفسیرشان به عمل آورند، از کنار این نام‌ها می‌گذرند، یا حداکثر وجه تسمیه آنها را به آیاتی که نام سوره در آنها ذکر شده، ارجاع داده‌اند. تنها تفسیری که به این مسئله به‌طور کامل توجه نموده است، تفسیر نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور است.

فصل سوم: روش شناسایی فضائل معتبر سوره‌های قرآن

از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه اهل بیت علیهم السلام در ثواب و فضیلت قرائت قرآن و فوائد دنیوی و اخروی تلاوت سوره‌های قرآن احادیث فراوانی به دست ما رسیده‌اند. در این روایات به آثاری که به واسطه قرائت و تدبیر در آیات کلام الله مجید در روح و جان مؤمنان پدیدار می‌شوند اشاره شده است. توضیح روش شناسایی روایات معتبر فضائل سوره‌ها در سه گفتار خواهد آمد.

قبل از بررسی روش شناسایی فضائل معتبر سوره‌های قرآن، لازم است این حقیقت مهم بیان شود که مفهوم ثواب‌ها، فضیلت‌ها و پاداش‌های مهمی که برای تلاوت قرآن یا سوره‌ها و آیات خاصی نقل شده در بیشتر موارد بدین معنا نیست که انسان سوره‌ها را به صورت اوراد بخواند و تنها به گردش زبان قناعت کند؛ بلکه خواندن قرآن برای فهمیدن، و فهمیدن برای اندیشیدن، و اندیشیدن برای عمل کردن است. از این رو، هر فضیلت معتبری که درباره سوره‌ای یا آیه‌ای ذکر شده تناسب بسیار زیادی با محتوای آن سوره یا آیه دارد. برای مثال در فضیلت سوره "نور" چنین می‌خوانیم که هر کس بر آن مداومت کند، خداوند او و فرزندانش را از آلودگی به "زنا" حفظ می‌کند. این به دلیل آن است که محتوای سوره نور دستورهای مهمی در زمینه مبارزه با انحرافات جنسی دارد: دستور به تسریع ازدواج افراد مجرد، دستور به حجاب، دستور به ترک چشم‌چرانی و نگاه‌های هوس‌آلود، دستور به ترک شایعه‌پراکنی و نسبت‌های ناروا، و سرانجام دستور به اجرای حد شرعی درباره زنان و مردان زناکار. بدیهی است اگر محتوای این سوره در جامعه یا خانواده‌ای پیاده شود، آلودگی به زنا در آنها نخواهد بود.^۱

گفتار اول: میزان اعتبار انواع روایات فضائل. روایاتی که ذیل عنوان فضیلت سوره در منابع روایی ذکر شده‌اند، به دو گروه تقسیم می‌شوند: نخست، روایاتی که آثار معنوی سوره‌ها را برمی‌شمارند، مانند تأثیر قرائت سوره در رهایی از آتش دوزخ و بخشش گناهان و دوم، روایاتی که خواص و آثار دنیوی سوره را بیان می‌کنند، مانند تأثیر قرائت سوره در آزادی از زندان یا درمان بیماری‌ها و افزایش ثروت.

از این میان خواص سوره‌ها ارزش روایی کمتری دارند و انگیزه جعل در آنها بیشتر است. افزون بر این، در قرآن و روایات بیشتر بر تأثیر قرآن در هدایت انسان‌ها و شفای دل‌ها از کفر و نفاق تأکید شده است، نه شفای از بیماری‌های جسمی، مانند آیه شریفه: «و نُنزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ» (اسراء، ۸۲). حضرت علی علیه السلام نیز در روایتی می‌فرماید: «فَإِنَّ فِيهِ شِفَاءً مِنْ أَكْبَرِ الدَّاءِ وَ هُوَ الْكُفْرُ وَ التَّنَافُؤُ، وَ الْعَيْ وَ الضَّلَالُ؛ هَمَانَا فِي شِفَاةِ بَزْرِكِ تَرِينِ بِيْمَارِيْهَا، يَعْنِي كُفْرَ وَ نِفَاقَ وَ كَمْرَاهِي وَ ضَلَالَتِ اسْت.»^۲ البته این سخن به معنای انکار کلی تأثیر تلاوت قرآن در شفای بیماری‌های جسمانی نیست، بلکه مراد این است که این خواص

۱. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۶۰.

۲. سیدرضی، نهج البلاغه (صبحی صالح)، خطبه ۱۷۶.